

Aleksander Łosiński

"Kapliczki Warmii południowej : przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji", Janusz Hochleitner, Olsztyn 2004 : [recenzja]

Acta Cassubiana 7, 312-315

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksander Łosiński

**Janusz Hochleitner, *Kapliczki Warmii południowej.
Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego
systemu komunikacji,***

**Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych
im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie,
nr 222, Olsztyn 2004, ss. 163, 34 ilustr.**

Obiekty małej architektury sakralnej w Europie stanowią cechę charakterystyczną krajobrazu kulturowego terenów zamieszkałych przez katolików i wyznawców prawosławia. Widać to na pograniczu z innymi wyznaniem, szczególnie z protestantyzmem, gdzie one nie występują. Takim miejscem, w którym po krzyżach i kapliczkach wyraźnie rozróżnić można miejscowości zamieszkałe do końca II wojny światowej przez katolików, jest południowa Warmia.

Kapliczkom przydomowym, wioskowym i przydrożnym poświęcona jest praca J. Hochleitnera, badacza kultury materialnej i duchowej polskiej Warmii. Sam tytuł pracy *Kapliczki Warmii południowej* nie oddaje w pełni treści rozprawy. Dopiero podtytuł *Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji* wyjaśnia szerzej zakres pracy. Autor skupił się na obiektach wyposażonych w dzwonki, które są wspomnianym elementem tejże komunikacji, oraz na ich znaczeniu w życiu katolickich mieszkańców południowej Warmii.

Kwerendy przeprowadzone w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Diecezji Elbląskiej, Wojewódzkim Oddziale Służby Ochrony Zabytków w Olsztynie i jej Delegaturze w Elblągu, jak i innych, zdawać by się mogło, stanowią szeroką bazę źródłową. Tak jednak nie jest. W archiwach parafialnych można znaleźć tylko nieliczne informacje. Także Służby Ochrony Zabytków nie posiadają pełnej inwentaryzacji tego typu obiektów. Jak zauważa autor, do najważniejszych źródeł należą same kapliczki i informacje uzyskane od ich opiekunów. Wszystkie pozostałe, podobnie jak częściowe kwerendy „Gazety Olsztyńskiej” i „Warmiaka” z przełomu XIX i XX w. są tylko uzupełnieniem badań terenowych przeprowadzanych przez J. Hochleitnera w ciągu ostatnich 15 lat. Oprócz materiałów o charakterze źródłowym w pracy wykorzystano szeroką literaturę przedmiotu.

Teren badań to okolice będące pod wpływem trzech ośrodków miejskich: Olsztyna, Barczewa i Biskupca obejmujące około 300 miejscowości i przysiółków.

Był to w XIX w. obszar, na którym posługiwano się językiem polskim.

Książka składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, aneksu źródłowego (2 teksty), wykazu wywiadów przeprowadzonych w latach 1989–2003, bibliografii, wykazu skrótów, indeksu miejscowości z terytorium Warmii oraz ilustracji. Uzupełniają ją 3 mapy, w tym mapa rozmieszczenia obiektów oraz ilustracje umieszczone w tekście, co podobnie jak i tablice wykorzystywania dzwonek na przełomie XX i XXI w. wzbogaca pracę. Niewątpliwym jej walorem jest umieszczenie w aneksie tekstów dotyczących ufundowania dzwonka w Graszkach oraz legendy o pochodzeniu dzwonu z Bartąga. Całość oparta jest na układzie problemowym.

Podstawowym zagadnieniem kultury religijnej i ludowej na Warmii poświęcony jest rozdział pierwszy. Zagadnienia te obejmują epokę nowożytną, rozumianą przez autora jako okres po soborze trydenckim. Wyróżnione tu zostały kultury: Trójcy Świętej, Matki Bożej oraz świętych. Autor zwrócił uwagę, że wyobrażenia Matki Bożej w kapliczkach upowszechniły się po objawieniach w Gietrzwałdzie (1877 r.). W przypadku kultu świętych wyróżnić można świętych uniwersalnych, np. Antoni, Florian, Mikołaj, Roch oraz świętych lokalnych. Niestety, w pracy brak konkretnych przykładów występowania takich świętych. Kolejny podrozdział dotyczy społecznego znaczenia duchowieństwa, którego pozycja materialna pozwalała na zwiększanie możliwości fundacyjnych. Te z kolei wpływały, jak zaznacza autor, na twórczość ludową.

Stymulatorem rozwoju sztuki ludowej były także pielgrzymki warmińskie – łosiery i związane z nimi kiermasy. Były one zewnętrznym przejawem religijności. Pierwsze poświadczone pielgrzymki na Warmii miały miejsce na początku XVII w. i odbywały się do Głotowa, Bisztyнку, Świętej Lipki itd. Podobną rolę odgrywały procesje. Wymienione pielgrzymki same w sobie zdają się być przyczyną rozwoju sztuki ludowej, jakie jednak ich elementy stymulowały taki rozwój – autor nie wspomina.

Rozdział kończą ogólne rozważania na temat elementów kultury religijnej Warmii, a nie jak podaje autor – kultury ludowej tych terenów.

Rozdział drugi poświęcony jest przydrożnym obiektom kultu religijnego i obejmuje, jak zaznaczył w podrozdziale J. Hochleitner, ich genezę rozumianą jako oddolną inicjatywę ich stawiania, wzrost liczby stawianych obiektów w latach klęsk żywiołowych (zarazy) i po objawieniach gietrzwałdzkich oraz miejsca stawiania. Stawiano je na rozdrożach (bo straszy), granicach wsi (oddzielenie przestrzeni sakralnej od kosmosu). Autor wywodzi zwyczaj budowania kapliczek w tych miejscach z dawnych pogańskich (czytaj: pruskich) obyczajów.

W rozdziale podjęta została także próba typologii obiektów, które podzielone zostały na:

- 1) krzyże, których zwyczaj stawiania wzorować można na przedchrześcijańskim zwyczaju stawiania obiektu kultu, czczenia świętych drzew itp.;

- 2) figury przydrożne – autor nie wyjaśnia, co rozumie pod pojęciem „figury przydrożnej”. Wspomina o „*samodzielnych figurach czy nawet kolumnach*” oraz, że „*do figur w tym opracowaniu zaliczamy także świątki umieszczone w różnego rodzaju niszach, wnękach oraz ustawiane bezpośrednio na koronach drzew*”, mieszając w ten sposób figury przydrożne jako samodzielne obiekty, w których rzeźba stoi np. na cokole z rzeźbami umieszczonymi w kapliczkach. W dalszej części podejmuje próbę zdefiniowania pojęcia „pomnika”.
- 3) kapliczki jako obiekty, w których umieszczone są chrześcijańskie symbole; autor, wyjaśniając ich funkcje kultowe, dodaje, że „*Kapliczki stanowią architektoniczne otoczenie znajdujących się w ich wnętrzach figurek, obrazów czy samych krzyży*”;
- 4) kaplice jako większe obiekty, we wnętrzu których odprawiano nabożeństwa.

Rozdział zamykają rozważania na temat materiału budowlanego, którym było głównie drewno, czasami piaskowiec, a od XIX w. cegła i żeliwo. Z tego ostatniego wykonywano krzyże przydrożne i cmentarne. Autor podejmuje także tematykę dotyczącą bogactwa wyposażenia, inskrypcji dotyczących dat powstania i renowacji obiektów, a także wykorzystania w nich języka polskiego. Wszystko poparł licznymi przykładami obiektów wyposażonych w dzwonki.

Kapliczkami z dzwonekami jako miejscu organizacji życia religijnego zajął się autor w rozdziale trzecim. Podjęta została tutaj rola tego typu obiektów w zwoływaniu, poprzez dzwonienie na Anioł Pański. W niektórych miejscowościach dzwonienie odbywało się nawet trzy razy dziennie. Kapliczki z dzwonekami wykorzystywano także w nabożeństwach dotyczących prośb o dobry urodzaj dla pól w dniu św. Marka oraz Dniach Krzyżowych, nabożeństwach majowych, czerwcowych, październikowych oraz jako miejsca postoju pielgrzymek.

Dzwonki odgrywały także ważną rolę społeczno-religijną, zawiadamiając o śmierci mieszkańca. Kapliczki tego typu bywały zapowiedzią fundacji kościołów, np. w Świętej Lipce, Krośnie, Stoczku Warmińskim i in.

Ostatni, czwarty rozdział poświęcony jest roli dzwonek z kapliczek w systemie komunikacji o charakterze sakralnym. Autor zajmuje się tutaj samymi dzwonekami, ich budową, pochodzeniem, funkcjami, ilością dzwonek zawieszanych w kościołach itp. W czasie swoich badań J. Hochleitner zinventaryzował 57 obiektów, które podzielił na: ludowe dzwonniczki, dzwonki umieszczone w konarach drzew, kapliczki z dzwonekami i kaplice z sygnaturkami. Ważny w tradycji Warmii był rytm dzwonienia przejmowany przez kolejne pokolenia dzwonników.

Rozdział zamyka tematyka rozmieszczenia badanych obiektów i współczesne praktyki dzwonienia. Według autora, z przeprowadzonych w różnych latach badań wynika, że jeszcze po II wojnie światowej w około 1/3 miejscowości na Warmii znajdowały się obiekty z dzwonekami bądź dzwonami. Dzisiaj tylko w 3 proc. z nich słychać głos dzwonek. Wynika to ze zmian demograficznych spowodowanych II wojną światową. Ludność napływowa nie kultywowała dawnych

tradycji, a wielu rdzennych mieszkańców wyjeżdżało do Niemiec jeszcze w latach 70. i 80. XX w.

Ilość obiektów, głównie kapliczek z dzwonkami, występująca na Warmii południowej oraz ich znaczenie w kulturze i zwyczajach ludności w pełni uzasadnia powstanie pracy J. Hochleitnera, jednakże tytuł nie w pełni oddaje jej treść. Podobnie z tytułami niektórych podrozdziałów. Autor wykorzystał zebrany przez siebie w wywiadach materiał źródłowy, popierając tekst licznymi przykładami. Jak jednak zaznacza, brak pełnej inwentaryzacji uniemożliwia pełne określenie opisywanych zjawisk. Z tą trudnością, podobnie jak i z faktem interdyscyplinarności spotyka się wielu miłośników i badaczy tematyki. A jest ona przedmiotem zainteresowania historyków, historyków sztuki, etnografów, architektów, socjologów i teologów.

J. Hochleitner w swojej pracy nie opiera się tylko na przykładach z Warmii. Podejmuje liczne porównania z innymi regionami, także z Kaszubami. Przykładem niech tu będzie porównanie procesji z okazji Dni Krzyżowych ze Skorzewa czy wykorzystania dzwonek do informacji o śmierci w Nadolu. Uzmysławia to nam podobieństwo obyczajów oraz różnice w skali występowania tego typu zjawisk. Na Kaszubach kapliczki z dzwonkami występują znacznie rzadziej.

Trudno się jednak zgodzić ze stwierdzeniem autora, że coraz rzadsze używanie dzwonek „wpisuje się w szersze zjawisko *desakralizacji tak typowe dla czasu przemian społeczno-gospodarczych Polski po 1989 r.*”, przynajmniej na Kaszubach.

Praca poprzez poruszane problemy wpisuje się na stałe w bibliografię kultury religijnej Warmii.